

A VOX HUMANA FORRÁSVIDÉKE

Kovács Győző

Fábrý Zoltán életműve megértésének egyik kulcsa a *vox humana* értelmezése és értékelése.

1965-ben így fogalmazta meg Fábrý Zoltán a *vox humana* értelmét: „A *vox humana* – úgy gondolom – az író nélkülözhetetlen alapállása és az irodalmi folyamatosság következetessége. Eredő és summa...”

E tömör meghatározást, az interjúban, tovább tágította: „... Aki írásaimat közös nevezőre akarja hozni, annak tegnap és ma a *vox humana* kifejezés fut a tolla alá, és magam is vállalom... ha a *vox humana* először a szlovákiai magyar irodalom küldetéses jelszavaként jelentkezett, ma kodifikált stósz mérték már egyetemesebb igazolást és értelmet nyert... a *vox humana*... *emberséges* hang lesz... A hangsúly... az emberségre esik. Az emberség itt az emberi méltóságot jelenti, az emberhez méltó szót és nyomában az embert emberségre elkötelező tettet... *A vox humana magatartásforma, állásfoglalás dolga...*”

Fábrý Zoltán értelmezésében a *vox humana* – bővítve a kört – magában foglalta háborúellenességét, majd antifaszizmusát, s (kritikusként) erkölcsi realizmusát is.

Végigtekintve Fábrý Zoltán pályáján, s jobban megvilágítva pályakezdését, azt látjuk, hogy a *vox humana* összetevői az életműben a következők: a háborús élmény, Ady (háborús) költészete, a kisebbségi sors, valamint a (német) expresszionizmus.

Ugyanis: egyértelmű, hogy a *vox humana* a háborús körülményekből kelt életre, a há-

borús korszakokban – az idő változásában – élt tovább. Így tehát, a forrásokhoz kell viszonyulnunk, hogy az indító értelmezést világosan és helyesen lássuk.

Ennek megfelelően és történelmileg igazoltan, a fentiek az élményt is jelentették, az élményeket hordozó életrajzi adatokat, melyeket ő erősen kidomborított, plasztikussá tett, s amelyek – végül is – a művekhez vezetnek el bennünket.

Fábrý Zoltán alapvető élményének a háború bizonyult. „Az orosz altiszt már szúrásra emelte fegyverét, amikor szememmel találkozott. Gyerekifjú voltam: lehetett a szememben valami csodálkozó szomorúság, mely kíváncsiság és búcsú is volt egyben. Nem tudom, mi történt, hogy történt: a gyilkolásra kész ember legyintőn intett egyet és továbbment. Mintha a horogra került halat visszadobta volna a vízbe: növekedj! Mintha itt és ekkor – 1916. szeptember 30-án – születtem volna másodszor. Itt és ekkor indultam útnak...” (Az emberhez méltó gond). A *Gyilkos élmény* az ismertebb Fábrý-írások közé tartozik, amely a pillanat döntő élményét rögzíti, melynek olvastán lehetetlen nem érezni a sorokban feszülő drámaiságot, fény és árny ellentétét: a pillanatokba sűrítendő, talán tizedmásodpercekkel mérhető szabadulást, s az egész életre szóló elkötelezettség fogságát. „Én megmaradtam... az út szabad volt. Az út szabad volt és én egy élmény örök foglya és elkötelezettje...”

„Én megmaradtam” – ez az induló Fábry Zoltán frazeológiájának alapvető motívuma, hiszen ezzel életműve során minduntalan találkozunk mint a *vox humana* egyik indító motívumával.

Ahhoz, hogy Fábry életművében a *vox humana*t helyesen tudjuk értelmezni, s el is tudjuk helyezni a művek rendjében – vissza kell nyúlnunk *Ady háborús költészetéhez* is; mindenekelőtt *A halottak élén* című kötethez. Illúziókkal eltelt korból kiábrándulva – ezt nevezi később Fábry Zoltán Narcissos-irodalom korának – a háborús nemzedék számára revelációként hatott Ady háborús költészete. 1918 októberében a szanatóriumba magával vitte Ady kötetét: „ott hatott rám először”. Azután csak *1920 után* bukant fel ismét Ady, és ekkor „egybefonódott a német expresszionizmus háborúellenességével, antimilitarizmusával” (1968. V. 11. leveléből; négy évvel korábban, 1964 januárjában pedig azt írta, hogy „különös »szellemi« atyám nincs. A háborús írók közül a német expresszionisták... és... minden más hatást felülmúlón, egy életet eldöntőn és kísérőn: Ady Endre”).

Számos írás, cikk, nyilatkozat tanúskodik arról, hogy mit jelentett akkor Fábrynak Ady Endre: szinte mindent, az Embert, a Gondolatot, a Békét, a strázsáló őrzőt megfogalmazón. Első cikkei, írásai, előadásai mintha egy-egy Ady-sorból, gondolatból, érzésből és csodálkozó fájdalomból keltek volna életre, és indultak útjukra, a jövő messiás évtizedeibe. S mert mindez így történt, Fábry életében szinte jogosan várták-sürgették a végül is elmaradt Ady igazát. A tervezett trilógia (*A gondolat igaza, A béke igaza – Ady igaza*) csonka maradt; halála után Turczel Lajos jelentette meg ezzel a címmel, 1977-ben.

Ami a kisebbségi sorsot illeti, Fábry Zoltán a már említett 1968. május 11-i levelében azt is megírta, hogy „amikor én 1919 novemberében hazajöttem Pestről, mert nem nyílt meg az egyetem... az itthoni kisebbségi lét, keserűség és az elkeseredés a »magyar« komponenseket erősítette... Első cikkeim – jellemző sorozat-címmel: »szomorú szemmel« – ilyen szellemben íródtak. Tehetetlenség... szomorúság: magyarságsiratás. És akkor botlottam bele a német irodalmi újdonságokba, fiatalok verseibe, prózájába, drámáiba... És itt és így kezdtem éledni. Többet tudtam és láttam kisebbségi kisszerűségünknel, magyarságunkról...” Eközben fordult vissza az élményhez és előre, a változtatni akaró tudathoz; „így lett a változni és változtatni egyik axiómám, kulcsszavam”.

A *vox humana* forrásvidéke ez: a háborút túlélő ember hirdetett új programot, az *emberirodalomét*. Ennek megfelelően: a szlovákiai, szlovenszkói „más”-ság szorosan függött össze az új, a teremtő ember képével, azéval, aki az új erkölcsi és társadalmi rend, az új valóság megteremtője lehet és – lett. „A művészetnek szüksége van az új emberre, enélkül holt anyag. Annak a művészetnek, melynek központi ritmusa az ember” – írta 1922-ben. A háborúból „visszabukott” ember felismeri a mégis lehetőségét, és megfogalmazza, szinte szuggeralja az *irodalom mai életproblémáit*. Új élet, a kisebbségi sors – eddig nem volt – rendeje, a történelem új fejezete; az új, a szlovákiai magyar irodalomé.

A *Kuria, kvaterka, kultúra Visszanézőjében* – 1963-ban erről azt írta, hogy „a szlovenszkói magyar irodalom kialakulása, fejlődése, arcszín-változása az írók fejlődésével, változásával mérhető. Egymást növelték és hátráltatták... A szlovenszkói magyar irodalom – folytatja gondolatmenetét –, ha Erdélyhez viszo-

nyítva nem is volt hagyománya, talaja, mégsem a teljes semmiből indult. Volt egy láthatóvá vált tájdeteminálta prioritása, egy színt, egy szétszórt szigetlet, mely Európát jelenthetett, és melynek kiesése kurzus-Magyarországon épp a haladó erőket gyengítette. . .”

Fábry a harsogó nacionalizmussal, sovinizmussal szemben, az irredenta kurzushangulattal szemben Európára voksolt, az európai mértéket igenelte; Fábry ezt tekintette a kisebbségi sors fedezetének. És: az egykori központi irodalommal szemben, Budapesttel szemben, a „fővárosi mértékkel” szemben az „éledő perifériákban” látta a jövőt. A halott centrummal szemben – az éledő perifériákban érzett lüktetést.

„A perifériák ma – rohamcsapatok, új honfoglalók, új embertalajt hódítók. . . A jövőért való felelősséget a perifériák hordozzák. A magyar szó internacionalizmusának ők a közvetítő állomásai. . . Túl a földrajzi fogalmon: mindenütt egyformán – a perifériaemberek. Egyformán: Szlovénzón, Erdélyben, Jugoszláviában, emigrációban és Budapesten. . . egy új kor, új lehetőség első határoszlopai. Felvillanó fényjelek, útmutató villanások: láthatatlanul máris létező új emberség. . .”

1958-ban, az *Irodalmi Szemle* indulásakor: ismét tolla alá tolu – „kisebbség voltunk, és azok maradtunk mindig és mindenképp, és így senki sem csodálkozhat, ha kivédhetetlenül és végig, máig, egy alacsonyabbrendűségi érzet szorult belénk. . .” E sorok azért erősen érzetik a történelem viharait, azt, hogy a kisebbségi sorsnak bizony voltak buktatói, megalázott pillanatai – ugyanis, folytatja, s össze is köti az indítás pillanatait a történelem keserveivel: „A problematika egészéhez egyformán hozzátartozik a feltörő buzdulás és a visszhangtalanságból eredő, ezt nyomon követő elernyedés”.

Fábry Zoltán életművében kialakult – a kisebbségi sorsban is a vox humanát szolgálónk – a magyar irodalom–európai irodalom–világirodalom láncolata. „Európa: humanizmus. . . Európa: univerzalizmus. . . Európa: antinacionalizmus, tehát pacifizmus. . . A hazugság nem Európa. Európa: igazság. . . morális tudat. Európa: morál. Morállal egyjelentésű szellem. Szellem, mely felelősségvállalás és lelkiismereti kérdés. Európa tehát állásfoglalás. És mindez hazát jelent. Magyarországból kihullva, kapaszkodó vágygyl idecsöppentünk. Nyakig egy nehéz hazába, morális kötelezettségbe, európai küldetésbe. . . Európa csak nekünk szlovénzóni magyaroknak lehetett ennyire felkínálkozó hazánk. . .”

Az előbbieken már idéztük Fábry Zoltán 1968. májusi levelét. Ugyanez évben, októberben az expresszionizmussal kapcsolatban azt írta – többek között –, hogy csak az expresszionizmussal „volt kapcsolat. . . Ismertem az egészet. Más – avantgarde – irányzat nem volt rám hatással. Kassákék lapjait csak néha láttam; csak könyveit ismertem. Az Ék és az Akasztott Ember már akkor került a kezembe, amikor telítve voltam az expresszionizmus háborúellenességével. . .”

A *háborúellenesség*: ez a találkozási pont Fábry és az expresszionizmus között. Tudniillik: az expresszionizmus *kifejező ereje* Fábry Zoltánra *akkor* felszabadító hatással volt. Ebben és ezzel tudta leginkább kifejezni, mint egy „világgá kiáltani” a vox humana értelmét és lényegét. Az *emberirodalom*, az *emberi hang* Fábry Zoltán-i megfogalmazása aligha született volna meg az expresszionizmus nélkül. Arra nyújtott példát – hiszen az írói mondanivaló rezonált vele –, hogy az önkifejezés erejével miként kell és lehet mintegy mani-

fesztálni a vox humanát. Nem véletlen, hogy oly fontos szerepet kap Fábry háborúellenes mondanivalójában Georg Trakl és Georg Heym költészete, amely a beteljesült próféciát jelentette; mint ahogy írt is Heym halálkötészetének, illetve Forbáth Imre egyik kötetének víziós próféciájáról.

Háború–béke, embertelenség–emberség – ez a vox humana forrásvidéke; az emberi-erkölcsi magatartás, mint az életmű, az írói lét alapja. Fábry Zoltán 1966-ban, az *Európa elnyelése*-ben átfogóan és különböző aspektusokból tekintett vissza az expresszionizmusra.

Szerinte egyrészt „az expresszionizmus is bomlástermék volt, de legjobbjaiiban átváltódott, átlényegült a felismerés konzekvenciájává, a változás tettévé, a változtatás szavává, sávává és gesztusává... Az expresszionizmus a háború anarchia visszahatásaképp új, rendező akarattal új születésre kavart fel mindent: tartalmat és formát, léteket és lelket, szellemet és anyagot, Istent és embert, angyalt és ördögöt, férfit és nőt, apát és fiút, generációkat és osztályokat... gyerekek, anyák meztelen éhségét, csaták borzalmát és békék hazugságát...”

Másrészt – írta Fábry négy évtizeddel ezelőtt –, „a német expresszionizmusra, melynek valódi feltárásával még mindig adósok vagyunk, csak mint életünk egyik feledhetetlen, indító szakaszára lehet emlékezni. Ami a háború után nagy és igazi, emberi és szocialista lett a német irodalomban, az innen indult, itt ébredt embertudatára és társadalmi kötelességére... Tanúja vagyok. A német expresszionizmus nagy általánosságban (Hanns Jobst és Gottfried Benn is expresszionisták voltak!) vox humana volt...”

„Még jól emlékszem – írja harmadjára –, hogy hatott rám a húszas évek elején a *Das junge Deutschland*, a német expresszionizmus egyik folyóiratának azon jegyzete, aforizmája,

melyet Kurt Hiller írt: »Az emberiség pacifizálása egy nép impériuma révén: csodaszép fantázia. De amíg a népek e kitüntető feladattért harcolnak, az imperializmus, minden nép imperializmusa, a mások békéjének veszélye marad...«

1967-ben, a hetvenéves Fábry Zoltánt ünnepeelve, Tamás Mihály a fiatal Fábryra, az induló íróra emlékezett vissza: „... személyesen csak 1922-ben találkoztunk... csak az emlékem maradt meg máig is változatlanul, hogy egy gyermeket láttam játszani a pódiumon komoly szavakkal, szokatlanul merész mondatokkal, a megsejttet elhivatottság kezdő és révedező, de máris vakmerő gondolataival”. Tamás Mihály jól emlékszik, s megírhatjuk a pontos dátumot is: Kassa, 1922. október 29. Azon az estén Fábry Zoltán *Az irodalom mai életproblémái* címmel tartott előadást, mely fontos határkö az írói pályán. Lényegében Fábry is ezt tekintette első, komoly próbálkozásának (a *Prágai Magyar Hírlap*-ban jelent meg az előadás szövege, 1922. december 24-én).

A forrás első vízcseppei a felszínre bukkantak – így is fogalmazhatunk, ez írásról szólva. Csak felvillantani lehet az előadás egyes mozzanatait, az első hangütést, amelynek mércéje, döbbenetes ereje Adyhoz kapcsolja az induló, az éppen induló Fábry Zoltánt.

„Szomorúsággal és hittel köszöntöm Önöket. A viszontlátást. A messzi lidércnyomásos évek emlékeit, az ismerős-ismeretlen arcokat, a járdaszélről utolsó mosolyt hintő leányokat, akik nekem is integettek: a csóktalan szájú tizennyolc évesek virágos nótás halálmenetének. Nézem a viszontlátást, a fekete ruhákat, az egy sorban menetelők megmaradt ismerős néma arcát és idézem azokat, akik már nincsenek itt velünk. És amikor ma itt

vagyok évek után – a viszontlátás percében nem mondhatom többé: én vagyok itt. Ma ezer és ezer ifjú év halála, száz és száz fekete ruha meglöpött élete és öregsége ül le itt velem az asztalhoz és hallgatja az emlékezést: a messzi éjszakák végtelen dübörgő vonatvonulását a – semmibe... Ma azok nevében beszélek, akik velem együtt indultak erre az útra, nézem az arcukat és keresem a Kain-bélyeget: a gyilkosok jegyét, mert tudom az álmukat: a sápadt eltorzult fej, a megölt testvér szomorú, megtört vádló szemét... Sírtam én is sírásukkal, és egy éjszaka belőlem is feltört a sikoly: élet, élni akarok...” A vox humana forrásvidékén járunk, az itt-maradt ember, Adyt idéző kötelességével, „akként amaz éjszaka kivé tett”.

Élni. „... és egy reggel elindult az új csapat: a gyilkosok menete! Felismert ifjúságuk, erejük megindult az élt felé: példának, bűnbánatnak, kötelességnek. A Kain-bélyeges homlokot a fálnak feszítették, hogy a tisztaság, a megváltás ajándékát érezzék, a büntetlenséget, a kettőzött erőt és akaratot: a gyilkos átvette annak a másíknak az erejét, munkáját, kötelességét, aki ott maradt egy sáros lövész-árok fenekén...”

És itt már átvezetnek Fábry gondolatai a múltból a jelenbe. Hiszen – mint folytatja – „a halál után ma az életről akar beszélni”. Az emberré válás közösségi élményét és kényszerét akarja átadni másoknak is. „Együttes élmények, együttes csalódások, együttes vágyak soha máskor nem kovácsolhatták egyggyé a régi ellen támadó generációt, mint az elmúlt nagy világegés ezt a mait...” Még nem fogalmazza így: emberirodalom, de az erre törő lényegget már összefoglalja: „... az író határtalan szeretetben, odaadásban tudja nagy célját: egy még nem létező világ megteremtését! A dolgok mértéke többé nem az én... Az iroda-

lom... a mindenség jegyében többé nem lehet szórakozás, időöltés... az embert akarja visszaadni az embernek...”

Ekkor, az 1920-as évek elején merül fel Fábry szövegeiben erőteljesen a Narcissos-motívum: az önmagát imádó ember képe, a kényelem-irodalom, a felület-élet szimbóluma, melyet aztán 1924-ben bont ki a Franyó Zoltán szerkesztette *Geniusban* (*Fogoly*, 1923. március; „*Nem akarunk meghalni*”, 1923. május; *Van Gogh renaissance*, 1923. július stb. stb.). Míg a *Fogoly* Narcissost az isteni méretűre felnagyított emberhez hasonlította, a *Van Gogh renaissance*-ban arra nyújt példát: miként fonódik össze egymással, és miként hat egymásra az emberré válás öröme, a felfedezés öröme és az expresszionista hang: „Az embert magával rántó művészet lényege... Kép, szobor, írás mögött ott kell lenni a drámai magnak: az emberi küzdelemnek”, amelyet Van Gogh „égő lobogó ciprusai” jelenítenek meg, egyben az expresszionizmus lényegét is „legmegrázóbban képviselve”.

A művészetre, a vox humana lényegére mintegy ráfelel a történelem (expresszív módon fogalmazva meg a kapcsolatot), hiszen „Van Gogh lobogó ciprusai ma óriási messzeségben égnek... Megnőttek: sok szem vágya, sok lélek korbácsolt kínja duzzasztja, élesíti új lángokra... Mert közben másképp égtek, lobbantak el a fák, vetések, emberek, nemzetek...” Ezzel szemben: „Van Gogh ember volt... Mai renaissance-a: az ember testvérköszönete”.

Miközben *Az irodalom mai életproblémáinak* végszava az, hogy „a mai irodalom az utcára, az emberek közé akarja vinni ember-szabadító egyoldalúságát...”, egy évvel később, 1923-ban az *Irodalom és magyarságban* – magában foglalva az előbbi célkitűzést – a mércét magasabbra emeli, hiszen, mint írja

„az író alkotó művész: teremtő, formáló. A művészi alkotás kiválasztó értékelő törvénye: az esztétika. Író tehát csak az, aki az esztétika normáit igazolja, példázza. Irodalom csak az, ami ezt az egyetlen kritikát kibírja. . .”

Ezt fogalmazta meg nyolc és fél évtizede a száztíz esztendeje született stószói író.

Kulcsszavak: *háború, Ady-költészet, az expreszszionizmus, emberirodalom, magyarság és irodalom*

FELHASZNÁLT FONTOSABB FORRÁSOK

A *Prágai Magyar Hírlap*, a *Kassai Napló* 1923-as, a *Genius* 1924-es évfolyama; a pozsonyi *Irodalmi Szemle* 1967. 7. száma; az *Irodalomtörténet* 1970-es és 80-as évfolyamai; a *Magyar Tudomány* 2004. 4. száma.

FÁBRY ZOLTÁN MŰVEI ÉS LEVELEI

Csanda Sándor (1980): Fábry Zoltán. Madách, Bratislava

Fónod Zoltán (1987): Megmozdult világban. Fábry Zoltán élete és munkássága. Madách, Bratislava

Fónod Zoltán (1993): Perben a történelemmel. Madách, Pozsony

Kovács Győző (1971): Fábry Zoltán. Madách, Bratislava

Kulcsár Tibor (1994): Fábry Zoltán pályakezdése. Madách–Pozonium, Pozsony

